

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ, ՆՇՈՒՄՆԵՐ,
ՎԻՃԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

COMMUNICATIONS, NOTES
ET DISCUSSIONS

ՈՍԿԵՐԶՈՒԹԻՒՆԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՁ

ԺԳ-ԺԴ ԴԱՐԵՐՈՒՆ

(Շար. տե՛ս «Բազմավեպ», 1991, ք. 1-2, էջ 209-228)

ԳԼՈՒԽ Բ.

Այլ եկեղեցական իրեր

Կիլիկեան հայ թագաւորութեան շքեղ գործունէութեան ժամանակաշրջանէն՝ մեզի ծանօթ են հետեւեալ եկեղեցական իրերը. Սկեւռայի մասնատուփ-պահարանը, Թորոս Ռոսլինի նկարած մանրանրկարներէն մէկուն¹⁷ մէջ յստակօրէն ցոյց տրուած եպիսկոպոսական խոյրը եւ բուրվառը, ինչպէս նաեւ յետագային Տարսոնի մէջ նորոգուած ականակուռ խաչը:

Պատմութիւնը մեզի կ'աւանդէ որ Կոստանդին Բ. Կաթողիկոս Հեթում Բ. թագաւորի կողմէ գահընկէց ըլլալէ (1289 թ.)¹⁸ եւ չորս տարի բանտարկուած մնալէ ետք, 1293 թուին, կը նշանակուի Սկեւռայի վանքի առաջնորդ¹⁹:

Նոյն թուին Կոստանդին Բ. կը պատուիրէ մասնատուփ-պահարան մը, որոշ սուրբերու նշխարներու պահպանման համար:

Պատմութեան յայտնի չէ, թէ ի՞նչ պայմաններու տակ «սրբարանը», ինչպէս զայն կը կոչէ պատուիրատու կաթողիկոսը, հասած է Իտալիա: Անշուշտ կիլիկեան հայ թագաւորութեան վախճանական օրերու ողբերգութիւնը նկատի ունենալը՝ բաւական է այս մասին ան-

17. Երեւանի Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 197:

18. ՀՐ. ԱՅԱՌԵԱՆ, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Բ., Երեւան, 1944, էջ 663:

19. Նոյն, էջ 664:

որոշ գաղափար մը կազմելու համար: Մեզ, յայտնի է միայն որ հայ ղեկանազէտ Աստուածատուր Փափազեան, Սկեւռայի մասնատուիւր կը տեսնէ առաջին անգամ Պոսքոյի (Bosco) Դոմինիկեան վանքին մէջ, 1828ին, Փիէմոնթէի (Piemonte) Աղեքսանդրիա քաղաքին մօտ: Ա. Փափազեան կը կարծէ որ վերոյիշեալ վանքը, կառուցուած 1566-72 թուերուն միջեւ, Պիոս Ե.ի օրով, այլ եկեղեցական իրերու հետ որպէս նուէր կը ստանայ նաեւ վերոյիշեալ պահարան-մասնատուիւր Սրբազան Պապէն²⁰:

Դիւանագէտ Ա. Փափազեան առաջին անգամ ըլլալով վերոյիշեալ մասնատուի-պահարանի ձեռնարկը կը հրատարակէ Ս. Ղազարի վանքի տպարանին մէջ, 6 Ապրիլ 1828ին:

1880ին, Փարիզի մէջ տուեալ պահարանը կը գնէ ռուս ականաւոր արուեստասէր, հնութիւններու հաւաքող իշխան Պազլիւսկին: Յետագային պահարանը կը յանձնուի Ս. Պետերբուրգի Էրմիթաժի թանգարանին, ուր կը պահուի խիստ հսկողութեան տակ: Սոյն տողերու հեղինակը բախտաւորութիւնը ունեցած է տուեալ պահարանը տեսնելու այնտեղ:

Վերոյիշեալ առուծախ-նուիրատուութեան մասին մեզի պատմեց յայտնի արուեստաբան Ռուբէն Դրամբեան, Երեւանի մէջ, 1965ին:

Համաձայն Ռ. Դրամբեանի, իշխան Պազլիւսկի տուեալ մասնատուի-պահարանը կը տեսնէ Իտալիոյ մէջ (Bosco?), եկեղեցիի մը խորանին վրայ եւ երկար խօսակցութենէ յետոյ, եկեղեցւոյ քահանային կը համոզէ որ պատկառելի գումարի մը փոխարէն զայն յանձնէ իրեն: Նկատի ունենալով որ եկեղեցին յոյժ մեծ կարիք ունէր վերանորոգման եւ առաջարկուած գումարը (կամ նուէրը) եկեղեցւոյ չէնք պիտի փրկէր, նկատի ունենալով նաեւ որ պահարանի վրայի արձանագրութիւնները ամբողջութեամբ հայերէն էին, ուրեմն իտալացի քահանային համար անհասկնալի: Ան ոչինչ չէր հասկցած տուեալ իրի կարեւորութեան մասին եւ կ'առաջարկէ որ Պազլիւսկի նուէր-գումարը դնէ եկեղեցւոյ զանձանակին մէջ եւ խղճին թելադրանքը կատարէ: Պազլիւսկիի մեկնումէն յետոյ՝ քահանան զանձանակը կը գտնէ առատաձեռնօրէն լեցուն եւ խորանը առանց մասնատուի-պահարանին: Ռ. Դրամբեան այս պատմութիւնը լսած է Էրմիթաժի թանգարանի աշխատակիցներէ:

Սկեւռայի մասնատուիւր (1293 թ.), փակ վիճակի մէջ (ճկ. 13) ունի երկու փեղկերէ կազմուած կեդրոնական դռնակ մը եւ փեղկերու միացման վերեւի մասը կը կազմէ կոտրակամար (ogive) մը՝ շատ նման էջմիածնի վանքի թանգարանի սեփականութիւնը հանդիսացող «խոտակերաց Ս. Նշան» անուանուած մասնատուի-պահարանի դռնակ-

Նկ. 13.- Սկեւռայի մասնատուփը փակ վիճակի մէջ:

Ill. 13.- The reliquary of Skevra in closed position.

Նկ. 14.- Խոտակերաց Ս. Նշանի մասնատուփը:
 Ill. 14.- The reliquary of Khodageratz Sourp Nshan.

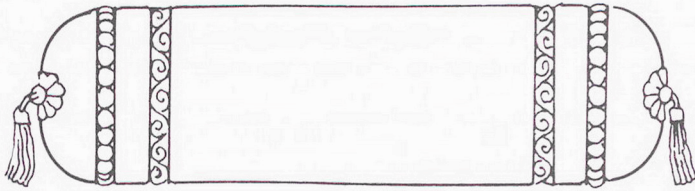
Նկ. 15.- Սկիւռայի մասնատուփը բաց վիճակի մէջ:

Ill. 15.- The reliquary of Skevra in open position.

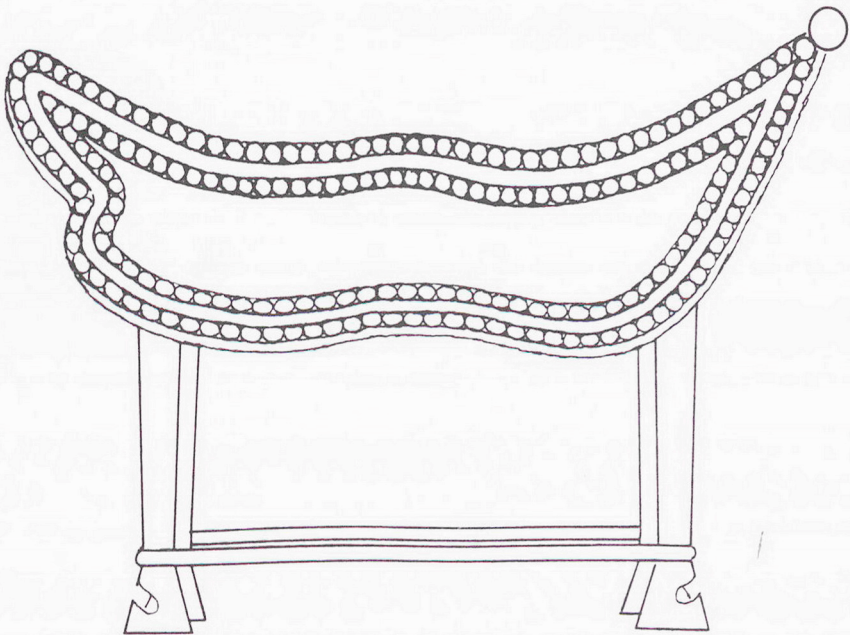
Նկ. 16.- Հեթում Բ. թագաւորի ծնրադիր քանդակը մետալիոնի մէջ:

Ill. 16.- The chiselled portrait of king Hetum II praying.

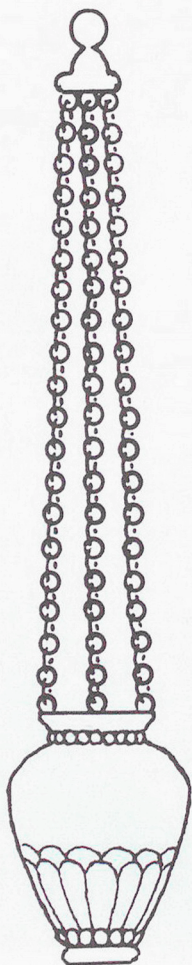
Նկ. 17.- Բարձ, գործածուած Կիլիկիոյ մէջ, վերականգնում՝ Հ. Տէր-Ղևոնդեանի:

Ill. 17.- Pillow used in Cilician Armenia reconstruction by H. Ter-Ghevondian.

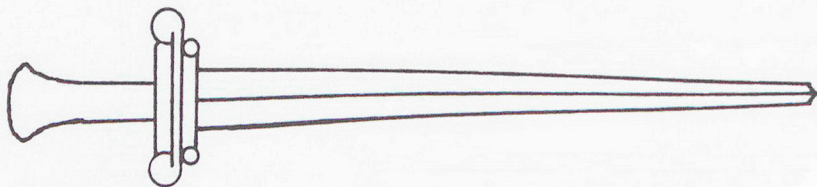
Նկ. 18.- Աթոռ, գործածուած Կիլիկիան Հայաստանի մէջ: Գծանկար Հ. Տ. Ղ.ի:

Ill. 18.- Seat, used in Cilician Armenia design by Haik Ter-Ghevondian.

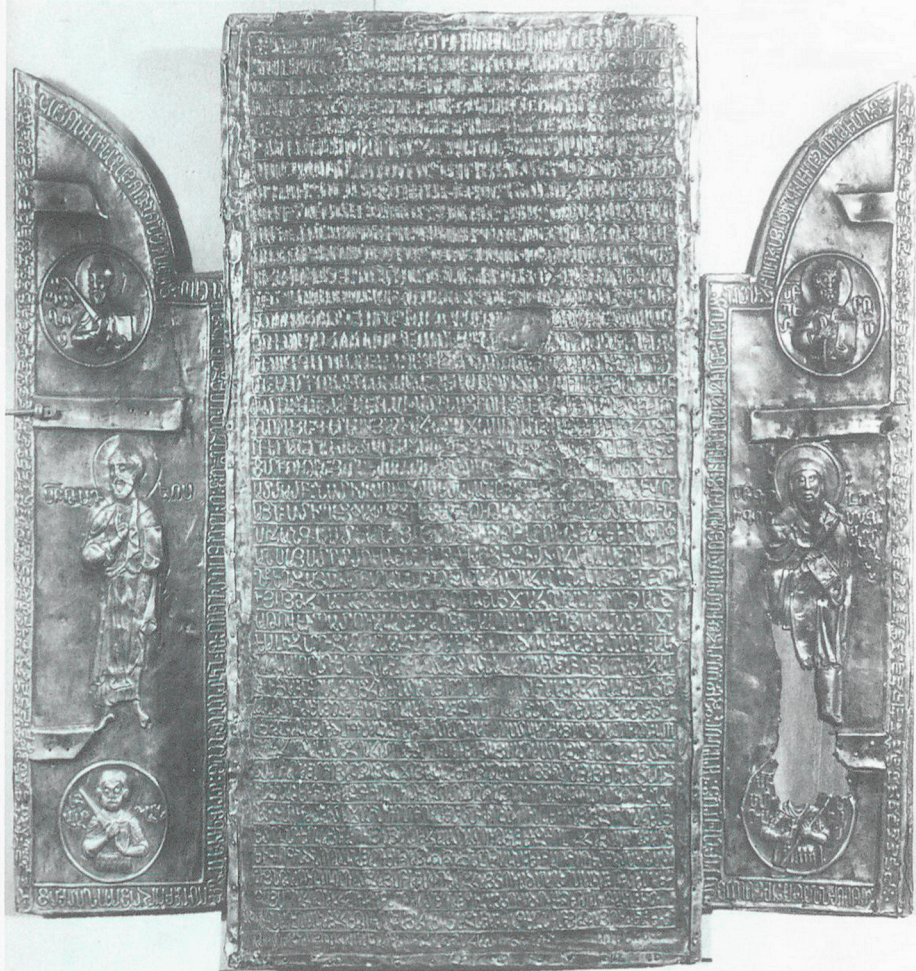
Նկ. 19.- Բուրվառի վերականգնում,
գծանկար Հայկ Տեր-Ղևոնդյանի:

Ill. 19.- Cilician Armenian style censor,
design by Haik Ter-Ghevondian.

Նկ. 20.- Կիլիկյան հայկական սուրբի նմուշ,
գծանկար Հայկ Տեր-Ղևոնդյանի:

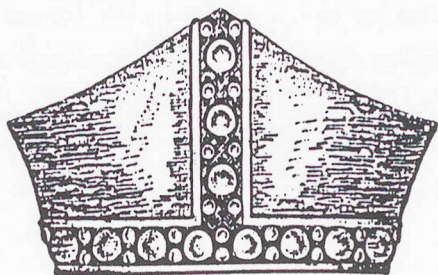
Ill. 20.- Cilician Armenian sword,
design by Haik Ter-Ghevondian.

Նկ. 21.- Մասնատուփի կոնակի արձանագրությունը:
 III. 21.- The inscription on the back of the reliquary.

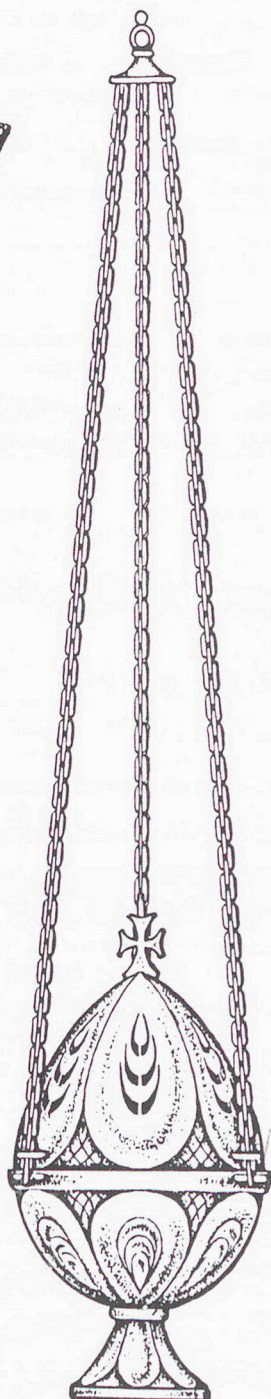

Նկ. 22.- Մանրանկար վերագրում թ. Ռուսիին, լուսանկար Հայկ Տեր-Ղևոնդյանի:
 Ill. 22.- Miniature attributed to T. Roslyn, photo Haik Ter-Ghevondian.

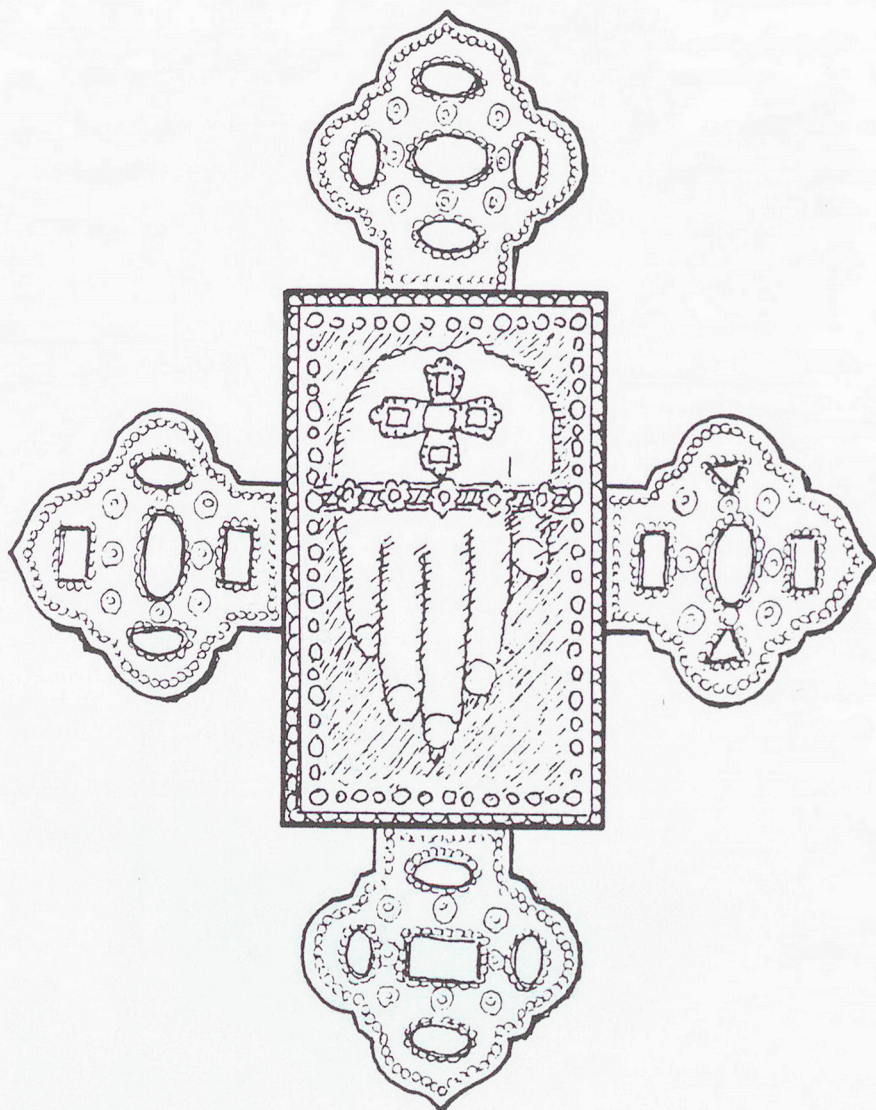
Նկ. 23.- Կիլիկեան եպիսկոպոսական խոյրի
վերականգնում:

Ill. 23.- Reconstruction of Armenian
episcopal tiara.

Նկ. 24.- Կիլիկեան հայկական բուրվառի
վերականգնում:

Ill. 24.- Reconstruction of Cilician
Armenian censor.

Նկ. 25.- Խաչ Ս. Կարապետի Աջով, ժԴ դ., վերանորոգում 1665 թ., Ատանա:

Ill. 25.- Cross with the right hand of St. Karapet, restored 1665 in Adana.

ներուն (1300 թ.) (նկ. 14): Հայկական ոսկերչական արուեստի տարեգրություններում մէջ առաջին անգամն է որ մասնատուփ-պահարանն մը նոյնանման Կոտրակամար դռնակներով կը ներկայանայ: Ընթերցողի մտքին մէջ կրնայ հարց ծագիլ թէ արդեօք տուեալ կամարները գոթական ճարտարապետութեան ազդեցութի՞նք կը կրեն: Սակայն երբ նկատի ունենանք որ Հաղբատի վանքի ժամատան ներքին կառույցը (Ժ-ԺԴ դար), ինչպէս նաեւ Անիի Հովուի եկեղեցին (Ժ-ԺԱ դար) կոտրակամարներ օգտագործուած են, հարցը կը պարզուի²¹: Անժխտելի է որ կոտրակամարը կը սեռի հայկական ճարտարապետութենէն:

Նախապէս, Ժ-ԺԲ դարերու հայկական մասնատուփ-պահարանները²² ունին քառանկիւնի դռներ եւ չէին կրնար ազդած ըլլալ Սկելոսայի պահարանի ձեւաւորման վրայ: Իսկ Սկելոսայի եւ Խոտակերաց Ս. Նշանի մասնատուփ-պահարաններէն միայն չորս դար յետոյ, Ժէ դարուն կերտուած են կոտրակամար դռնակներով երկու մեծ մասնատուփ-պահարաններ, այն՝ Ս. Գեղարդի պահարանը (1687 թ.) եւ Նոյեան տապանի պահարանը (1698 թ.), որոնցմէ յետոյ կը շարունակուի կոտրակամարի օգտագործումը մինչեւ ԺԸ դարի վերջերը:

Փակ վիճակի մէջ, ձախ դռնակի ստորոտը, կլոր մետալիոնի մէջ զրուագուած է Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՒՍՏՌԱՏԻՈՍ (Saint Eustrade): Աւելի բարձրը, կանգնած՝ «Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ» (Saint Gregoire Illuminateur), իսկ դռնակի վերեւի մասի կլոր մետալիոնի մէջ «Ս(ՈՒՐ)Բ ՊԷՏՐՈՍ» (Saint Pierre): Աջակողմեան դռնակի վերեւը, նոյնանման մետալիոնի մէջ «Ս(ՈՒՐ)Բ ՊԱՒԼՈՍ» (Saint Paul) սուսերակիր, աջով բռնած Աւետարանը: Ներքեւը, կանգնած վիճակի մէջ, աւետարանակիր՝ «Ս(ՈՒՐ)Բ ԹԱԴԵՈՍ» (Saint Thaddé): Դռնակի ստորոտը՝ «Ս(ՈՒՐ)Բ ՎԱՐԴԱՆ» (Saint Vartan), սուսերակիր եւ մօրուքաւոր: Վերոյիշեալ վեց քանդակները իրարմէ բաժնուած են կեդրոնական խաչի արտասովոր թեւերով: Կը փորձուինք մտածել թէ արդեօք այս խաչի ձեւը ներշնչուած է Լորենեա՞ն խաչի (Croix de Lorraine) քառաթեւ կերպարանքէն, երկու թեւերու անհրաժեշտութենէ մղուած յաւելումով:

Գալով կերպարներու անձերուն եւ անոնց զգեստաւորման, կ'ուզենք հարց տալ թէ ի՞նչ կապ ունի Սուրբ Ստատիոսը այս պահարանին հետ. այդ մեզ համար գաղտնիք մըն է: Տրայանոս (Trajan) կայսեր բանակի մէջ ծառայող այս զինուորը, որ իր քրիստոնէական հաւատքի համար նահատակուած էր 118 թուականին²³: Հաւանաբար կրօ-

21. JURGIS BALTRUSAITIS, *Le problème de l'ogive et l'Arménie*. Fig. 2 et 16. Paris, 1936.

22. Էջմիածնի գանձեր. նկարներ՝ մասունքի պահարան Ժ դ. եւ մասունքի պահարան Ժ դ., վերականգնուած 1148 թուին, Էջմիածին, 1984 (էջերը թուագրուած չեն):

23. Petit Larousse 1967, Paris, page 1346.

նական խորունկ համոզումներու տէր Հեթում Բ-ի պաշտպան Սուրբը (Patron Saint) կը նկատուէր: Այլ կերպ չենք կրնար բացատրել:

Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ, զգեստաւորեալ հայրապետական հանդերձանքով²⁴: Այստեղ նկարիչ-դրուագող վարպետը նկատի ունեցած է Սբ. Գրիգորի ապրած ժամանակաշրջանը եւ փոխան խոյրի գլուխը ծածկած է վեղարով, ենթադրելով թէ սկզբնական շրջանին հայ եկեղեցւոյ հոգեւորականներու զգեստաւորումը դեռ նախնական վիճակի մէջ էր: Այստեղ շապիկը (tunique) երկար է, իսկ նափորտը, որ կը փոխարինէր ներկայի շուրջառը (chasuble)՝ կարճ: Աջ թեւի վրայ, փոխանակ բազպանի (maniple), գրկած է նափորտի մասնիկը, իսկ եմփփորոնը կ'երկարի կուրծքէն դէպի ուսերը: Աջ ձեռքով բռնած է Աւետարան, յեցած ձախի վրայ: Գլուխի կնգուղը, իր ներքեւի ցած գտակի պատճառով, չունի այն ցցունութիւնը որ կը տեսնենք ներկայի հայ կուսակիցն եկեղեցականներու փակեղի վերեւ ծածկած վեղարներու վրայ: Անցեալի կնգուղը հայ վանականութեան մէջ աշխարհէն (կամ աշխարհիկ կեանքէն) հրաժարելուն նշանն էր, ինչպէս ներկայի վեղարը: Դէմքը չունի այն արտայայտութիւնը որ կը պահանջուի նման առիթներուն, մանաւանդ Սբ. Գրիգորի նման անյողողղ անձն էր: Սակայն պէտք է ընդունիլ որ սոյն փոքր չափի քանդակի (դրուագում) վրայ շատ դժուար պիտի ըլլար արտայայտել պահանջուածը:

Պետրոս Առաքեալի հանդիպակաց կողմի Պօղոս Առաքեալի ձախ ձեռքով բռնած Աւետարանը, իսկ աջով՝ սուրը, հաւանաբար դիտողին թելադրելու համար է թէ նախապէս քրիստոնեաներուն սուրով հալածողը դարձի եկած եւ քրիստոնէութիւն քարոզած անձ մըն է: Ինքնատիպ մօտեցում մը Պօղոս Առաքեալի կեանքին ու դարձին:

Սբ. Թադէոս Առաքեալի կերպարը, ձախ ձեռքին բռնած Աւետարան եւ օրհնաբաշխ աջով, կը կրէ երկար շապիկ եւ կարճ շուրջառ: Այստեղ իր քանդակը գետեղուած է որպէս քրիստոնէութեան առաջին քարոզիչը Հայաստանի մէջ:

Ստորոտի կլոր մետալիոնի Սբ. Վարդանի կիսանդրին ժամանակի բիւզանդական համազգեստին նման զինուորական հանդերձանքով, ճիշտ նման Ստռատիոսի, աջով բռնած է սուր մը, իսկ ձախ ձեռքով կանգնելու «Հրամայական» նշան կու տայ: Արդեօք դրուագողը կ'ուզէ շեշտել Վարդանի դե^օրը Սասանեան ոտնձգութիւններու դէմ տարուած մեծ պայքարին մէջ, որ յետագային յանգեցաւ հակաքրիստոնէական հալածանքներու կասեցման: Ինչպէս սոյն աշխատութեան Ա. գլուխին մէջ (նկ. 8) տեսանք, խաչելութեան զինուորական պահակի

24. Հայ եկեղեցական հանդերձանքի մասին մեզի իր տեղեկութիւններով օժանդակեց Միսիթ. Հայր Տաճատ Եարտրմեան:

վաճանակիր կերպարանքը աւելի հայկականութիւն կը թելադրէ դիտողին, քանի որ, համոզուած ենք թէ այդ կերպարի զինուորական համազգեստը ժամանակի (ԺԴ դ․) հայ զինուորականի համազգեստ մըն է։ Արդէն նոյնի ձախ ձեռքի կրած վաճանի հայկականութիւնը (նկ․ 9) կասկածէ վեր է։ Թերեւս նկարիչը, կամ դրուագող վարպետը նկատի ունեցած են (չունենալով Ե․ դարու հայկական զինուորական համազգեստի օրինակը), Վարդան Մամիկոնեանի համակրանքը քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի հանդէպ, թէեւ Եղիշէ²⁵ եւ Յոհան Մամիկոնեան (Է․ դար)²⁶ կը վկայեն Հայոց եւ Պարսիկներու զէնքերու եւ զինուորական համազգեստներու նոյնութեան մասին։

Երկու գլխաւոր դռնակներէն դուրս, վերեւի ձախ եւ աջ անկիւններու մօտ կան երկու կլոր, առանց չրջանակի մետալիոններ, որոնք գլխաւոր արծաթ թերթին կը կապուին ծխնիններով։ Մետալիոններու վրայ դրուագուած են երկու կիսանդրիներ, որոնք կը նմանին Պօղոս եւ Պետրոս առաքեալներու կերպարներուն։ Նկատի ունենալով որ վերոյիշեալ երկու կերպարները գոյութիւն ունին գլխաւոր դռնակներուն վրայ եւս, երկու վերջինները եւ անոնց վերեւն ու ներքեւը գտնուող զեղատեսիլ եւ չեղտուածօրէն հայկական զարդաքանդակները, որոնք չեն հնչեր ընդհանուր զարդաքանդակներուն ոճին հետ, կրնանք նկատել յետագայ նորոգութեան արդիւնք։ Շատ հաւանական է նաեւ որ վերոյիշեալ կտորները առնուած ըլլան գործածութենէ դադրած հին պահպանակներէ։

Ձախակողմեան մետալիոնի ներքեւ, գլխաւոր արծաթ թերթի վրայ դրուագուած է ՀԵՊԵՐՔՈՍ անունը, դրուագիչի եւ մուրճի խորունկ հարուածներով, որոնք իրենց ոճով կը հակադրուին արձանագրութիւններու բարձրաքանդակ գիրերուն հետ։ Անհրաժեշտ է պարզաբանել Հեպերքոս անուան գոյութիւնը այնտեղ, արդեօք նորոգութենէն առաջ այնտեղ եղած է նոյնանուն անձի մը քանդակը։ Իսկ ինչո՞ւ այդ պարագային գիրերու դրուագման ոճը նոյնը պիտի չըլլար ընդհանուրին հետ։

Փակ վիճակի մէջ, երկու դռնակներուն հանդիպման գծի վրայ եւ շուրջը կան երկու մասերէ բաղկացած արձանագրութիւններ։ Հանդիպման գծի արձանագրութեան առաջին մասը, կազմուած երկու ուղիղ վերադրուած (superposé) մասերէ, ներքեւի մասէն կը սկսի հետեւեալը՝

Հաւրն անեղի եւ անեղակից բանին ծնաւդ․․

Եւ բոլորից սրբարարի ս(ուր)ը (մկրտ)աւդ․․

25․ Հ․ Վ․ ՀԱՅՈՒՆԻ, Պատմութիւն հիմն հայ տարագիմ, Վենետիկ, Ս․ Ղազար, 1923, էջ 91։

26․ Նոյն, էջ 91։

Թագաւորին երկնաւորին նախ վկայող...
 Որք առ Ք(րիստոս) էք համարձակ բարեխաւսաւդ...
 Իիւթոյ հայցման լերուք նմայ ձիւր նվիրաւդ...
 Միշտ Սկեւռային խնամաւք լինել անշարժ պահաւդ...
 Թախանձելով առ նոյն լերուք կրկին մաղթաւդ...
 Գոլ ըզՀեթում յերկար կենաւք Հայոց տիրաւդ...

Ինչպէս տեսանք, երկոտասանոտնեայ տողերու առաջին գիրերը կը կազմեն ՀեթՈՒՄ ԹԳ (Թագաւոր) անունը, իսկ երկու դոնականերուն շուրջ, սկսած աջակողմի վերեւի անկիւնէն, կայ նոյն տեսակի արձանագրութիւն ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ (Բ.) Կաթողիկոսի անուան տառերով սկսող տողերով:

Կայուն վերին արքայութե(ա)ն ունաւդ փականց...
 Ով եւ անաւթ կրեալ զՅ(իսու)ս ի մէջ ազանց...
 Ս(ուր)բ Թագէոս տվեալ բժիշկ տան արգարանց...
 Տ(է)ր Ս(ուր)բ Գրիգոր նոր առաքեալ Հայաստանեայց...
 Նուիրեմ մաղթանք ձեզ որոց աստ ս(ուր)բ նշխարաց...
 Դրողիս ըզձեզ աստ ի հանգիստ պատվոյ փառաց...
 Ի Ք(րիստոս)է խնդրել ջնջումն իմոց մեղաց...
 Նոյն եւ բոլոր Հայոց փրկիչ ի փորձութեանց...

Մասնատուփ-պահարանի երկու կողերուն վրայ քանդակուած են տասնութը սուրբերու զիմանկարները, մետալիոններու մէջ, իրենց անուններով: Վերոյիշեալ մետալիոններու ետեւ պահուած սուրբերու մասունքներուն տիրանալու նպատակով, ժամանակի ընթացքին այնտեղէն անհետացած են նաեւ մետալիոնները²⁷, թողլով միայն անունները, հետեւեալ կարգով: Մէկ կողմը՝ Ս(ՈՒՐ)Բ ՅԱԿՈԲՈՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՅՈՒԴԱՅ, Ս(ՈՒՐ)Բ ԹՈՒՄԱՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՄՈՒՆ, Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՍԱՅԻ (մարգարէ), Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՂԻԱՅ (մարգարէ), Ս(ՈՒՐ)Բ ԴԻՈՆԵՍԻՈՍ, Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԱԲԱՆ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՍԿԵԲԵՐԱՆ: Միւս կողմը՝ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱՆԴՐԷԱՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՓԻԼԴՊՈՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ԲԱՐԴԱՒԷՍԷՆՈՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՇՄԱԻՈՆ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՄՈՎՍԷՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՍԻՄԷՈՆ, Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԻԿԱՆԴԻՈՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ԻԳՆԱՏԻՈՍ, Ս(ՈՒՐ)Բ ԲԱՐՍԵՂ:

Վերոյիշեալ երկու կողերու լուսանկարները չունենալով, չենք կրնար որեւէ կարծիք յայտնել այդ մասին: Բաւարարուելով Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի տուեալներով²⁸:

27. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիւսանի եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885, էջ 111:

28. Նոյն, էջ 107-112:

Փակ վիճակի մէջ, պահարանի զոյգ դռնակներու վերի եզերքէն անմիջապէս վեր, շատ անորակ խորաքանդակ դրուագումով արձանագրուած է՝ «Սարգիս գծող»։ Համոզուած ենք որ այս նորոգող վարպետի կամ գծագրիչի անունն է, վստահօրէն կատարուած շատ ուշ, հաւանաբար ԺԸ դարուն, որովհետեւ աւելի վաղ չրջանին այնտեղ անպայման պիտի քանդակուէր «գծաւղս»։

Բանալով երկու դռնակները (նկ. 15) կը տեսնենք վեց կերպարներ, ուր ձախ եւ աջ դռնակներու կեդրոնական կերպարները՝ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳԱՔՐԻԵԼ եւ ՄԱՅՐ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ, տարբեր գծագրական յարգարումներով (composition) մէկ նիւթի՝ Աւետման կը վերաբերին։ Այս անհրաժեշտ ծանօթութենէն վերջ, սկսելով ձախ դռնակի կեդրոնէն, կը տեսնենք Գարրիէլ հրեշտակապետի ազատ տարածութեան վրայ գտնուող կերպարը, հագուած չապկանման պատմուհան, թեւաւոր։ Երկու ձեռքերուն մէջ բռնած է աւանդական հրեղէն սուրը։ Սակայն տարածութեան նեղութեան պատճառով կամ անձնական ճաշակի թելադրանքով, դրուագող վարպետը սուրը այնքան նեղ քանդակած է որ գաւազանի տպաւորութիւն կը թողու գիտողին վրայ։

Հանդիպակաց դրան կեդրոնը, նոյն մակարդակի վրայ, դրուագուած է Սր. Կոյս Մարիամ, նստած շատ ինքնատիպ աթոռի մը վրայ զետեղուած երկար բարձի մը վրայ։ Մարիամ իր հագուստին վրայ կը կրէ կանանց զգեստաւորման բնորոշ թիկնոց (կամ ուսնոց) մը, որ կանանց մարմնին փաթթուած անթեւ կարճ վերարկու մըն է, կազմուած շատ պարզ երկար կերպասէ, եւ մինչեւ այժմ կը գործածուի Միջին Արեւելքի կանանց կողմէ։ Զախ ձեռքին մէջ բռնած է դերձան մանեկի բլիկի (fuseau) ճախարակը։ Գարրիէլ հրեշտակապետի եւ Սր. Կոյս Մարիամի զոյգ կերպարները կը կազմեն Աւետման տեսարանը։ Կրնանք համարձակօրէն ընդունիլ որ Մարիամի կրած թիկնոց-ուսնոցը, ինչպէս նաեւ աթոռն ու բարձը՝ ժամանակի հայ կեանքի մէջ օգտագործուած են եւ իրաւունք ունինք զանոնք հայ արուեստի ազգային գանձարանի կիրառական արուեստի նմոշներ նկատել։

Վեց կերպարներու դասաւորումը կատարուած է հետեւեալ կերպով։ Զախ կողմի դռնակի ստորոտէն մեկնելով՝ Ս(ՈՒՐ)Բ ԴԱԻԻԹ, ձեռքին բռնած անոլոր մագաղաթ, աւելի վերեւ, կեդրոնը՝ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳԱՔՐԻԵԼ (հրեշտակապետ), իսկ ամենավերը՝ Ս(ՈՒՐ)Բ ՅՈՎԱՆՆԵՍ (Յովհաննէս), բռնած մատեն եւ մագաղաթ։ Կրնանք ենթադրել որ անոլոր մագաղաթը կը ներկայացնէ Հին Կտակարանը, իսկ մատենանը՝ Աւետարանը, թէեւ, որոշ պարագաներու, ինչպէս նախորդ գլխուն մէջ մեր տեսած Հեթում (Ա.) թագաւորի Աւետարանի պահպանակի Բ. կողի վրայի աւետարանիչներու խմբակի Սր. Յովհաննէս Աւետարանիչը ձեռքին Աւետարան չունի, այն պարզ եւ հասկնալի պատճառով որ ըստ աւանդութեան իր՝ (Ս. Յովհաննէսի) աւետարանը

գրի առած է իր քարտուղարը՝ Պրոխորոն: Պէտք է նկատի ունենալ որ Յովհաննէս Աւետարանիչ անգրագէտ էր:

Սոյն ձախակողմեան դռնակի արձանագրութիւններն են, Սր. Դաւիթի մետալիոնի երկու կողմերը՝ ԼՈՒՐ ԴՈՒՍՏՐ ԵՒ ՏԵՍ, ԽՈՆԱՐՀԵՑՈ ՁՈՒՆԿՆ ՔՈ: Աւելի վեր, Գաբրիէլ հրեշտակապետի երկու կողմերուն վրայ՝ ՈՒՐԱԽ ԼԵՐ ԲԵՐԿՐԵԱԼԴ Տ(Է)Ր ԸՆԴ ՔԵԶ, ԱՒՐՀՆԵԱԼ ԵՍ ԴՈՒ Ի ԿԱՆԱՅՍ, ՀՈԳԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՍՑԷ Ի ՔԵԶ: Ամենավերը, Յովհաննէս Աւետարանիչի քանդակին շուրջ՝ ԱՀԱ ԳԱՌՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ՈՐ ԲԱՌՆԱ(Յ) ՉՄԵՂՍ ԱՇԽԱՐՀԻ:

Աջակողմեան դռնակի ներքեւի անկիւնին մօտիկ, կլոր մետալիոնի մէջ դրուագուած է Հէթում (Բ.) Թագաւորի ծնրադիր քանդակը (Ակ. 16), աղաչողի (կամ աղօթողի) կերպարանքով: Հայկական ոսկերչական-արծաթագործական արուեստի գործերու մէջ այս առաջին եւ վերջին անգամն է որ հայ Թագաւորի մը կերպարը քանդակուած ըլլայ իր կենդանութեան, բացի Արտաշէսեան արքայատոհմի մի քանի դրամներէն, ուր միայն Տիգրան Բ-ի, Արտաւազդ Բ-ի, Տիգրան Դ-ի եւ Նրատոյ Թագուհիի դէմքերը քանդակուած են յաջողութեամբ: Այստեղ Հէթում (Բ.) գլխաբաց է, համաձայն այն աւանդութեան թէ ան մերժած է թագ ընդունիլ²⁹: Թագը մերժելը կրնանք իր կրօնական ջերմեռանդութեան արդիւնքը նկատել, ինչպէս նաեւ իր Ֆրանչիսկեան միաբանութեան անդամակցիլը կրնանք իր ուսումնասինչութեան հետ կապուած երեւոյթ մը նկատել:

Մետալիոնի վրայ զգալի է Թագաւորի համեստ անձնաւորութիւնը, ուր վերեւի ձախակողմէն մեկնող արձանագրութիւնը կը շարունակուի աջ դռնակի շուրջ, այն ճիշտ տպաւորութիւնը թողնով որ Հէթում (Բ.) Թագաւորի բերնէն ելած խօսքեր են.

ԲԱՐԵՆԱԻՍԵԱՅ ՄԱՅՐ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ..

ԱՆՃԱՌ ԾՆԵԼՈՅՆ Ի ՔԵՆ ՈՐԴՈ(Յ)..

ՎԱՍՆ ԿԱՄԱՅ ԻՒՐ ՀԱՇՏԵԼՈ(Յ)..

ԸՆԴ ԾԱՌԱ(Յ) ԻՒՐՈՅ ՀԵԹՄՈ(Յ)..

Նոյն դռնակին վրայ, քիչ մը բարձր, Սուրբ Կոյս Մարիամ քանդակի երկու կողմերու արձանագրութեան մէջ կը կարդանք.

ԱՀԱԻԱՍԻԿ ԿԱՄ ԱՂԱԽԻՆ Տ(ԵԱՌ)Ն..

ԵՂԻՑԻ ԻՆՁ ԸՍՏ ԲԱՆԻ ՔՈՒՄ..

Ի վերջոյ, Սուրբ Ստեփանոսի մետալիոնին վերեւը եւ երկու կողմերը.

29. ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց անճանաչունքի քառաբան, Հտ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 70:

ԱՀԱ ՏԵՍԱՆԵՄ ՁԵՐԿԻՆՍ ԲԱՅԵԱԼ

ԵՒ ՁՈՐԴԻ ՄԱՐԴՈ(Յ) ՁԻ ԿԱՅ ԸՆԴ ԱՋՄԵ

Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. .

Երկու ղռնակներու չուրջ այն մասերուն մէջ ուր արձանագրութիւններ չկան, տարածութիւնները լեցուած են տերեւագարդ քանդակներով:

Նախապէս տեսնք Մարիամ Կոյսի բարձը (նկ. 17) եւ աթոռը (նկ. 18) ինչպէս նաեւ Սբ. Ստեփանոս նախաժկայի աջ ձեռքի բռնած բուրվառը (նկ. 19), որոնք ունին անժխտելի ազգագրական արժէք: Կրնանք նաեւ ընդունիլ որ Պօղոս առաքեալի եւ Վարդան Սպարապետի նոյնանման սուրերը եւս կարելի է նկատել Կիլիկեան Հայաստանի մէջ գործածուած սուրերու նմոյշներ, որոնց վերակազմութիւնը (նկ. 20) մեզի որոշ գաղափար մը կու տայ ԺԳ դարու Կիլիկեան հայ թագաւորութեան մէջ գործածուող զէնքերու մասին:

Բայց վիճակի մէջ երկու ղռնակներու մէջտեղի տարածութիւնը անցնալին եղած է ճոխ եւ ականակուռ, ինչպէս այդ մասին կը վկայէ կունակի արձանագրութիւնը, սակայն ժամանակը եւ հաւանաբար որոշ մարդոց ընչաքաղութիւնը իրենց աւերը գործած են տուեալ տարածութիւնը մերկացնելով եւ այժմ այդ ամբողջ տարածութեան վրայ կը տեսնենք միայն խաչելութիւնը՝ զամուած փայտեայ խաչի մը վրայ:

Նկատի ունենալով որ յատակի տափակ մակերեսով տախտակը եւ վրան վերադրուած փայտեայ խաչը նոր են, հաւանաբար ոչ աւելի վաղ չրջանէ քան ԺԸ դարը, կրնանք ենթադրել որ սոյն պահարանը իր ամբողջութեամբ վերանորոգման ենթարկուած է վերոյիշեալ դարուն: Այս երեւոյթի գլխաւոր փաստն է նաեւ այն երկաթեայ զամերը՝ որոնք պահարանը փրկած են ամբողջական քայքայումէ: Սակայն Քրիստոսի խաչելութիւնը դրուագուած է մեր տեսած նախորդ կերպարներուն դրուագման ոճով եւ համոզուած ենք որ սկզբնական՝ 1293 թուականի գործ է, ինչպէս աշխատութեան ամբողջութիւնը: Քրիստոսի աջ ձեռքի մօտի կլոր մետալիոնն ալ երկու կողերէն կողոպտուած³⁰ տասնութ մետալիոններէն մէկը կրնայ ըլլալ:

Քրիստոսի դիրքը խաչի վրայ շատ հանդարտ կերպարանք մը ունի, առանց տանջանքի արտայայտութեան: Այս երեւոյթը դիտողին չի համոզեր: Քրիստոսի ոտքերուն տակ անճիշտ շրջագծով դրուագուած է զանկ մը, որ աւանդաբար կը նշանակէ մահուան դէմ Քրիստոսի տարած յաղթանակը:

Կան նաեւ քանի մը հին արծաթեայ դրուագումներու մնացորդներ, զամուած տախտակին, որոնք շատ հաւանաբար սկզբնական

30. Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսուան եւ Լեւոն Մեծագործ, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1885, էջ 110:

դրուագումներու մնացորդներ են եւ որպէս նուիրական մասնիկներ, մնացած անցեալէն, յարգանքով գամուած են իրենց նախկին տեղը:

Մասնատուի պահարանի կռնակի ամբողջական տարածութիւնը ծածկուած է բանաստեղծաշունչ արձանագրութեամբ մը, շարադրուած Կոստանդին Բ. Կաթողիկոսի կողմէ: Այս արձանագրութիւնը կարելի է ԺԳ դարու Հայոց պատմութիւնը նկատել: Սկիզբը նկարագրութիւնն է ժամանակի կացութեան, ուր կաթողիկոսը կը գովէ Հեթում Բ.ը որպէս «գիտնական սրբազան գիտութեանց» եւ իր (կաթողիկոսի) նշանակումը որպէս Սկեւռայի վանքի վանահայր, ողբալով Հռոմ-կլայի եւ «բազմաթիւ սրբութեանց» կորուստը «ձեռաւք պղծոց», այսինքն տաճիկներու: Ան կը յայտնէ թէ սուրբ նշխարաց սոյն պահարանը, կերտուած արծաթով եւ բոցանման ոսկիով, ականազարդ, զարդարուած եւ գեղաքանդակ է: Անգնահատելի կը նկատէ այն սուրբ նշխարները՝ որոնց արդէն ծանօթացանք, խորհուրդ տալով այն բոլոր անձերուն՝ որոնք պատեհութիւնը կ'ունենան տեսնելու այս սրբազան պահարանը, զպլիւ անոր, եւ անգամ մը եւս գովելով Հեթում (Բ.) թագաւորը, կաթողիկոսը կը խոստանայ «զվարձս հատուցման», Ամէն (Յկ. 21):

Արձանագրութիւնը իր ամբողջութեամբ հետեւեալն է³¹.

Յեւթ հարիւր հայոց թուական:
Ընդ քառասուն ամաց լրման.
Եւս եւ երկուց ի սոյն պայման:
Որչափութեամբ լցեալ այսքան.
Ես Կոստանդին անձն տարտամ:
Որ եմ ծառայ տեսուն անարժան.
Սնեալ եմ ի Կլայն Հռոմայական:
Ուր մեծ աթոռն էր հայկազնեան.
Յորում գլուխն պատուական:
Նստիւր ի դահն պետական.
Հայրն հանուր Հայոց լրման:
Որ Յիսուսի գլուխ փոխան.
Յաջորդ գնդին սուրբ գրիգորեան:
Լուսաւորչին ըզՀայաստան.
Յորոց սկսեալք ըզմեզ հասան:
Կաթողիկոսքն սրբազան.
Որք եւ եղեն ինձ պաշտպան:
Խնամեալ գթով զիս հայրական.
Ուր եւ ի վեր քան զիմն արժան:
Հաւատացաւ ինձ աստիճան.

31. Սոյն մասնատուի-պահարանի արձանագրութիւնները ընդօրինակեցինք, ստուգելէ յետոյ, երջանկայիշատակ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի՝ Սիսուանէն, նկատի ունենալով ճշտութիւնը:

Նստիլ յաթոռ այցելութեան:
 Գաւազանաւ հովական.
 Արդ ըստ աստուածեան յաջողման:
 Ի զէպ ժամու եւ պատահման.
 Բարոյն Հեթմոյ արքայութեան:
 Որ գիտնական էր սրբազան.
 Եղեւ յաթոռ վսեմական:
 Սկեւռա վանացս ի հովութեան.
 Եղայ տեսուչ այն մեծի տան:
 Եւ վիճակին իւր սեպհական.
 Այլ երանի թէ աստ վախճան:
 Առնոյր զրոյցս պատմութեան.
 Աւաղ մեծի թշուառութեան:
 Բո(յո)ր ազինս հայկական.
 Ամաւք յառաջ քան զթուական.
 Առեալ եղեւ Հոռոմկայն.
 Նստեալք երբեմն անդ բնական:
 Եղեն վարեալք ի գերութեան.
 Եկեղեցիքն երկնանման:
 Յանհաւատիցն կոխեցան.
 Եւ սրբութիւնքն աստուածական:
 Զեռաւք պղծոց շաւափեցան.
 Եւ սուրբ մատեանքն աստուածաբան:
 Ի նախատինս ցրուեցան.
 Սուրբ հայրապետքն եւ որք նորայն:
 Գերեալք յաշխարհն տաճկաստան.
 Վայ եւ աւաղ հազար բերան:
 Ընդ մեծ չարեացս որ մեզ զիպան.
 Փղծկիմ յիշմամբ այնց սրբութեան:
 Յորս եմ սնեալ ի մանկութեան.
 Զոր յար ի միտս իմ նկատմամբ:
 Նստիմ ի սուգ նրսեմական.
 Այլ գեթեղել իմ ի Սկեվոյն:
 Ստիպեց փափաք զիս ցանկութեան.
 Դնել զայս մասունս ի հանգրստեան:
 Ի յոյս մեծի ինձ բարութեան.
 Եւ ի սփոփանս այս տրտմութեան:
 Որ միշտ խոցէ զիմ խոհականս.
 Ուստի չքեղ զայս խմբարան:
 Սուրբ նշխարացս պահարան.
 Կազմել ետու յոյժ հրաշագան:
 Ըստ սրբութեանց ճահողական.
 Փորձ արծաթով եւ պատուական:
 Ուսունեալ ոսկով բոցանման.
 Պճնեալ ի զարդ զարմանազան:
 Յաւրինուածովք վայելչական.
 Ականակապ ընդելուզմամբ:
 Իբր զտաղտակն ահարոնեան.
 Սրբոցս որ աստ հավաքեցան:

Սուրբ ոսկերաց հանգստարան․
 Որպէս արձան ինչ բանական։
 Հռչակ սրբոցն յաղթութեան․
 Նշխարքն սուրբ որ աստ եղան։
 Զորս ոչ արժէ նիւթք ամենայն․
 Դեղ են ցաւոց բժշկական։
 Մեծ աւգնականք ազգի մարդկան․
 Սաստաւղբ այսոցն չարութեան։
 Կոչաւոյք զհրշտակ մեզ պահապան․
 Յորում եւ ես յայս ապաստան։
 Շինեալ պարկեշտ զայս սրբարան․
 Սրբոցն ընծայ հաճոյական։
 Եւ ինձ նշան բարոյ յիշման․
 Նայ եւ իմոցն որ զիս ծնան։
 Եւ բնաւ ազգիս լրութեան․
 Զոր տամ ընծայ նուիրական։
 Փառաց փրկչին տնաւրենութեան․
 Ի տաճարին իւր սրբութեան։
 Ի սուրբ փրկիչն որ ի Սկեւռայն․
 Զոր պահեսցէ տէր ընդ երկայն։
 Ասուր յայնչարժ հաստատութեան․
 Եւ զբոլոր զՀայաստան։
 Առցէ ի գոգն ծնողական․
 Արդ ես ձայնեմ ձայն ըզձական։
 Եւ բարբառեմ բան մախթական․
 Ի յնթանուրս կարդամ զայս բան։
 Սփռեմ զհայցուածս աղերսական․
 Որք տեսանէք զայս պահարան։
 Հըպիք ի սուրբս որ աստ եղան․
 Զի հայցուածովք ձեր մախթական։
 Խնդրուածաւք աղերսական․
 ԶՀեթումն արքայն հայոց ազնեան։
 Թագել ընդ սուրբ յարքայութեան․
 Եւ երախտեցն որ յիս հասան։
 Առնուլ զվարձս հատուցման․ ամեն։

Վերոյիշեալ սրբարանի պատրաստութեան գիտարուեստը արժանի է լուրջ ուսումնասիրման։ Դրուագուած մետաղի հաստութիւնը սովորականէն (1 հզմ․) պակաս է եւ հազիւ 0,7 հզմ․ է։ Այս հանգամանքը պատճառ եղած է որ սրբարանը խոցելի ըլլայ։

Տուեալ երեւոյթի պատճառը նիւթական խնայողութիւնը չէր, քանի որ պատուիրատու կաթողիկոսը բարեկեցիկ անձ մըն էր։ Շտապողականութիւնը եւ բարակ արծաթի վրայ արագ զրուադելու զիրուրթիւնը, ինչպէս նաեւ Կոստանդին Բ․ի քառամեայ բանտարկութենէն յետոյ ազատելուն եւ թագաւորին իր երախտազիտութիւնը յայտնելու ցանկութիւնը՝ պատճառ եղած են գործին անբաւարար ժամանակ տրամադրուելուն։

Ուրիշ հանգամանք մը եւս նշմարելի է: Դրուագման ընթացքին անհրաժեշտ էր գոնէ երեք անգամ շիկացնել արծաթեայ թերթերը, անոնց շնորհելու համար անհրաժեշտ ճկունութիւնը եւ փայտեայ մուրճով ուղղելու հնարաւորութիւնը:

Դրուագումը կատարուած է գործի մակերեսէն դրուագիչի եւ երկաթեայ մուրճի միջոցով հարուածելով, եւ միայն պարբերաբար փայտեայ մուրճով հակառակ կողմէն մրճահարելով, ցանկացուած ընդհանուր մակերեսը ուղղելու համար: Խորացուած մասերու անկիւնները կլորցուած են, փոխանակ իննսուն աստիճանի անկիւնով մշակելու: Այս պատճառով բարձր մասերը ցանկացուածին չափ բարձր չեն երեւար, մանաւանդ երկաթագիր տառերուն շուրջ, ուր անհրաժեշտ էր նախապէս փորագրական գրչի միջոցով թեթեւօրէն փորագրել եւ յետոյ խորանալիք մասերը դրուագելով գրերու շուրջը, ունենալ շատ աւելի ընթեռնելի արձանագրութիւններ:

Վերոյիշեալ հանգամանքը՝ մետաղի բարակութիւնը, շտապողականութիւնը եւ նաեւ հաւանաբար գործին ընդհանուր կշիռը չձանրաբոնելու ձգտումը՝ պատճառ եղած են որ հոյակապ աշխատութիւնը չունենայ այն շատ աւելի մեծ կոթողայնութիւնը որ կրնար ունենալ աւելի երկար ժամանակ տրամադրելով, ինչպէս նաեւ հանդարտ աշխատանքով: Ամէն պարագայի այս սրբարան պահարանը հայ արուեստի զանձարանի զոհարներէն մէկն է: Ան ցոյց կու տայ կլիլիկեան հայ ոսկերիչներու մեծ կարողութիւնը, արուեստի ըմբռնումը եւ յարգարումներու (composition) մեծ հասկացողութիւնը եւ սէրը: Անհրաժեշտ է մանաւանդ այս մեծ գործը զիտել իր ժամանակի եւ տեղի աչքով, նկատի ունենալով մանաւանդ տիրող աննպաստ պայմանները եւ հասկացողութիւն ցուցաբերելով:

* * *

Էրմիթաթի թանգարանի աշխատակից Պր. Ալեքսանդր Կախովկին (Alexandre Kakhovkine), 1978ին Երեւանի մէջ կայացած հայ արուեստի միջազգ. Բ. գիտահաւաքին կարգացած է երկարապատում գեղուցում մը Սկեւոյի մասնատուփ-պահարանի մասին: Ան կը յայտնէ այն կարծիքը թէ մէկ տարիէն պակաս ժամանակ տրամադրուած է սոյն մեծածաւալ աշխատութեան (բաց վիճակի մէջ 63,5×69,5×7,5 հզմ.) դրուագման համար: Նաեւ շատ համոզուած կերպով կը «հաստատէ» որ առնուազն չորս վարպետներ աշխատած են սոյն գործի վրայ: Պր. Ա. Կախովկին կը գովէ «վարպետներ»ու գիտարուեստի ճարտարութիւնը եւ նուրբ ճաշակը, միաժամանակ երկաթագրերը կոչելով «այլասեռ» (hétérogène): Հեթում Բ. թագաւորի մետալիոնի

մէջ գլխաբաց եւ անթագ ըլլալը կը հակադրէ Կեռան թագուհիի աւետարանի մանրանկարի արքայական ընտանիքի խմբանկարի մէջ (1272) նոյն անձը հանդիսացող թագազարդ գահաժառանգին՝ ապագայ Հեթում Բ.-ին հետ: Որպէս իր տեսակէտին «ինքնապաշտպանութեան» փորձ կը վկայաբերէ Փրոֆ. Սիրարփի Տէր Ներսէսեանի այն բառերը թէ՛ «Ան (Հեթում Բ.) կը շարժկոծէր (se démenait) գահի եւ վանքի միջեւ»:

Ամէնէն առաջ ըսենք թէ ոչ մէկուն յայտնի չէ որ ինչքան ժամանակ տրամադրուած է սոյն պահարանի պատրաստութեան համար: Պահարանը «առնուազն չորս» վարպետներու կողմէ գրուազուած ըլլալու վարկածն ալ անընդունելի է, եւ ճարտար գիտարուեստով ու նուրբ ճաշակով օժտուած միայն մէկ վարպետ՝ կրնար գրուազել սոյն պահարանը 5-6 ամսուան ընթացքին: Պէտք է ընդունել որ պահարանի դրուագման որակը, աճապարանքի պատճառով ունի որոշ թերութիւններ՝ զծերու յստակութեան պակաս, գիրերու անճիշտ տեղադրումներ եւ աչքերու ուռուցիկ արտայայտութիւններ: Իսկ գիրերու զանազան հափերու հարցը կը բացատրուի սահմանափակ կամ լայն տարածութիւններու վրայ տուեալ անձերու մասին արձանագրութիւնները ճիշտ տեղը քանդակելու դժուարութիւնը՝ թագաւորին մասին առաջնակարգ կեդրոնը, իսկ կաթողիկոսին՝ շուրջը: Այս պատճառով դռնակներու հանդիպման նեղ տարածութիւններու գիրերը աւելի փոքր ու խճողուած են՝ քան եզերքի արձանագրութեան գիրերը, ըստեղծելով «այլասեռ»ութիւն մը, որ անճիշտ բնութագրում մըն է: Գալով խմբական մանրանկարի մէջ գահաժառանգ իշխանի (յետագային Հեթում Բ.) թագակիր նկարին, մանուկ գահաժառանգ մը (ծն. 1265), հազիւ եօթնամեայ³², չէր կրնար թագի մասին ունենալ այն կարծիքը որ ունեցաւ յետագային վանական կեանքի բովէն անցած եւ հասուն գահաժառանգ մը, որ 23-24 տարեկանին ընդունեցաւ Հայոց թագաւորական գահը:

Համոզուած եմ որ եթէ Պր. Ա. Կախովկինը աւելի մօտէն ծանօթաթացած ըլլար Կիլիկիոյ եւ ընդհանրապէս ամբողջ Հայոց պատմութեան նրբութիւններուն, այլ կերպ պիտի վարուէր այս նիւթի հանդէպ:

* * *

Երեւանի Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անուան մատենադարանի թիւ 197 ձեռագրի մէջ (թղ. 341բ) կայ գեղատեսիլ մանրանկար մը, որ մասնագէտներ կը վերագրեն Թորոս Ռոսլինի (նկ. 22): Համաձայն յիշատակարանին՝ «...աւարտեցաւ.....աւետարանս ձեռամբ Ոհաննէս

32. ՀՐ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց անճանաչուած թաղաք, Հտ. Գ, Երեւան, 1946, էջ 71:

եպ(իսկոպո)սի ի թ(ա)զ(աւո)րութե(ա)ն հայոց Հեթմո(յ) (Բ), ի ս(ուր)բ ուխտն Ակներ կոչեցեալ... ի թուականիս Հայոց ՁԼԶ (= 1287) ի մարտի ամսոյ...»: Աւետարանը եւ նկարագրողումները ամբողջութեամբ մագաղաթի վրայ են:

Մանրանկարի կեղրոնը պատկերուած է եպիսկոպոս մը, հանդերձաւորեալ, գլուխին ցած խոյր մը, այնքան ցած որ դիտողը կրնայ վարանիլ զայն խոյր կոչելու, ընդունուած ըլլալով որ խոյրը ընդհանրապէս բարձր է: Ան չըջապատուած է խումբ մը եկեղեցականներով՝ երկու քահանայ եւ երկու դպիր: Քահանաներէն մէկը ձեռքը բռնած է բուրվառ մը, իսկ եպիսկոպոսը հաւանաբար սարկաւազ կը ձեռնադրէ ծնրադիր դպիրը: Խոյրը եւ բուրվառը շատ յստակօրէն նկարուած են: Խոյրի չըջագիծը կարելի է յետագայ դարերու հայ քահանաներու փակեղներուն հետ համեմատել, թէեւ քիչ մը աւելի լայն: Խոյրի չուրջ եւ կեղրոնը կան շատ գեղեցիկ մարգարտի շարաններ: Խոյրի նկարչական վերականգնումը (նկ. 23) կրնայ դիտողին յստակ գաղափար մը տալ անցեալի ցած, եւ ներկայի բարձր խոյրերու ձեւերու տարբերութեան մասին: Բուրվառը (նկ. 24) կազմուած է երկու ուռուցիկ վարդեակներէ, որոնց հանդիպման գծի վրայ գոյացած է նեղ օղակ մը, կազմելով ձուածեւ գանգուած մը, որ իր վերեւը կը կրէ խաչ մը, իսկ ներքեւը պատուանդան մը, կազմուած երրորդ ուռուցիկ վարդեակէ մը, չըջապատուած օղակներով: Երեք շղթաներէ կախուած սոյն բուրվառը իր վերեւի բռնակին վրայ ունի անցք մը, ուր կարելի է մէկ մատով բռնել ամբողջութիւնը:

* * *

ԺԴ. դարէն, ոսկեջրուած արծաթեայ խաչ մը (նկ. 25) ցուցադրուած է էջմիածնի վանքին կից Ա. Մանուկեան թանգարանին մէջ: Սոյն խաչի կեղրոնական քառանկիւնի մէջ ուռուցիկ կերպով դրուուողուած է աջի մը նմանողութեամբ, ուր, համաձայն աւանդութեան, պահուած է Սուրբ Կարապետի աջ ձեռքի ոսկորները, ճկոյթ մատին վրայ յակիւթով ընդելուզուած մատանիով մը: Ձեռքի վերեւի մատին վրայ կայ խաչ մը, կեղրոնը նոնաքարով (garnet), իսկ երկու թեւերը պերողակներով ընդելուզուած: Վերեւի եւ ներքեւի ակները անհետացած են:

Հինգ մատերը իրարու ամրացած են զօտենման շղթայով մը, զարդարուած երեք պերողակներով եւ երկու նոնաքարերով: Քառանկիւնի ներքին չըջանակը կազմուած է մետաղեայ գնդիկներէ, որոնց հետ մէջընդմէջ կան բուստեր եւ քանի մը մարգարիտներ, իսկ արտաքին չըջանակը նման է հայկական պահպանակներու չուրջի կիսակլորեն-

րով զարդարուած զարդաքանդակներուն: Նորոգութեան նշանները ակներեւ են, քանի որ խաչի չորս թեւերը շրջապատուած են հայկական ոսկերչութեան մէջ միայն ժէ. դարուն ընդհանրացած երկշարք նուրբ պարաններու միջեւ շարուած մանր գնդիկներով, որոնք 1665 թուականին (համաձայն թանգարանի արձանագրութեան) Ատանայի մէջ կատարուած նորոգութեան փաստերն են: Իւրաքանչիւր թեւի վրայ, շրջանակներու մէջ ընդելուզուած են հինգական խոշոր ակներ, որոնց տասը հատը նոնաքարեր են, ութը ձիթաքարեր (péridot), մէկը վագրակն (tiger's eye) է, իսկ քսաներորդը անհետացած է: Նոյնպէս 32 բուստերէն (coral) ութը գործածութեան ընթացքին փչրուած ու ինկած են:

Կը կարծենք թէ սոյն խաչի կեդրոնի քառանկիւն մասը եւ թեւերու ընդհանուր կերտուածքը կը պատկանին ժ. դարու սկզբնական աշխատանքին, իսկ թեւերու նուրբ շրջազարդերը եւ ակները՝ ժ. դարու նորոգութեան:

Այս խաչի գծագրութեան արժանիքը իր ինքնատուութիւնն է, ուր Ս. Կարապետի աջի մասունքը տեղաւորուած են կեդրոնի քառանկիւնի մէջ, առանց աղաւաղելու ձեռքի ձեւը՝ որ միաձուլուած է քառանկիւնի հետ:

Ժամանակի ընթացքին չորս թեւերը սկսած են անջատուիլ կեդրոնի քառանկիւնէն եւ այս պատճառով արծաթեայ լարեր փաթթուած են՝ հինգ կտորները իրարու ամրացնելու համար առանց մածուցման (soudure):

(Շար. 2)

ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆ

Summary

SILVERWORK IN CILICIAN ARMENIA

(13th and 14th centuries)

HAİK TER-GHEVONDIAN

Other ecclesiastic items

From the period of the magnificent activities in the Armenian kingdom of Cilicia, we are acquainted with the following ecclesiastic items: 1. the reliquary of Skevra (1293 A.D.), a censer and an episcopal tiara shown in a miniature of the famous medieval miniaturist Toros Roslyn, and a cross of the same era repaired in 1665 in the city of Tarson (Tarsus).

The armenian catholicos Constantin II, after being deposed and imprisoned four years by order of the king Hetum II in 1289 for religious divergences, was assigned superior of the convent of Skevra in 1293. During the same year he had ordered the above-mentioned reliquary of Skevra for the safeguard of many saints' relics.

Nobody knows exactly under what circumstances this reliquary arrived in Italy. The tragic end of the Armenian kingdom in 1375 A.D. and the occupation by the arabs of Cilician Armenia can shed some light on this displacement. We only know that Mr. Astvadzadour Papazian, an Armenian diplomat, perceives it in the Dominican monastery of Bosco, in 1828, in the Piemonte, makes a drawing of the reliquary and publishes it in the printing office of the Mekhitarian monastery in St. Lazare. A. Papazian thinks that the Skevra reliquary and other ecclesiastic items were offered to the monastery during its construction in 1566-72 by the Pope Pius V.

The famous art collector prince Basilevsky buys it in Paris in 1880, under unknown circumstances. Some knowledgeable people believe that he obtained it in a deal from the priest of the Bosco church. The reliquary is exposed since in the Hermitage museum.

In its closed position the reliquary (ill. 13) has a portico of two shutters, where the upper part is ogival (pointed arch) and very close in shape to the portico of the reliquary of «Khodageratz Sourp Nshan» (ill. 14) ordered in 1300 A.D. by the Armenian prince Eachi Broshian.

Having in mind the fact that many monuments of Armenian Architecture, among them the Haghat complex, the shepherd's church of Ani and others have used the ogival arches from the 10th to 13th centuries, it is obvious that the ogival arches have been constructed for the first time in Armenia, and are the forerunners of the Gothic architecture.

Previously, the Armenian reliquaries of the 10th to 12th centuries had rectangular porticos and could not influence the formation of the reliquaries of Skevra and «Khodageratz Sourp Nshan», who both had ogival porticos influenced from the ogival arches used in the Armenian architecture.

After a period of stagnation in the Armenian art, its only in the 17th century that the reliquaries of St. Geghard (1687 A.D.) and of the «Arch of Noe» (1698 A.D.) have used the ogival arches.

On the two sides of the portico are: on the left shutter, St. Stradius, St. Gregory the Illuminator and St. Peter. On the right shutter, St. Paul, St. Thaddeus and St. Vartan, the defender of the homeland and of the Christian faith. The six bas-reliefs are separated from each other with the six wings of a cross-like construction.

The most memorable figures on the portico are: St. Gregory the Illuminator, bearing an original hood on his head, a long tunic, a cloak which is compensated nowadays by the chasuble. On the right arm, instead of the maniple, he has embraced a part of the cloak. The pallium prolongs from his chest to the shoulders. A complete pontifical garb, supposed to be of the 4th century.

The byzantine military uniforms of St. Stradius and St. Vartan Mamigonian could not be the same, the first being a roman, and Vartan: Armenian. Elisee and Hohan Mamigonian attest that the armenian and persian uniforms and armour of the 5th century were identical.

On the central vertical line and around the two shutters of the portico there are inscriptions concerning king Hetum II and the catholicos Constantine II. The outer flanks of the reliquary are chiselled with the names of eighteen saints whos portrait-medals have been taken out to take possession of the relics of the above-mentioned saints.

Opening the two shutters of the porticos (ill. 15), we see six chiselled bas-reliefs. The two central figures of both shutters compose the scene of the Annunciation, with the Archangel Gabriel on the left and the Virgin Mary on the right shutter, where she sits on an original chair, covered with a very beautiful pillow. These two items must have been currently used by Cilician Armenian nobility and are part of the national heritage, as beautiful samples of applied arts.

The six figures are chiselled in the following order: left side, from bottom to top, St. David (king David) holding an unscrolled parchment, Archangel Gabriel with a fiery sword, and St. John, holding a book and a scroll. We must deduct that the unscrolled parchment of king David represents the Old Testament, which is continued by the closed book representing the New Testament in St. John's left hand. Also a composition in two parts, due to the narrow space.

On the top of the right shutter, in a round medallion, St. Steven the protomartyr, holding a censer and a stone, which is the symbol of his lapidation.

Under the figure of the Virgin Mary, on the bottom of the right shutter, is a round medal, masterfully chiselled with the figure of the king Hetum II (ill. 16) in praying position. This is a unique appearance in the Armenian art of silversmithing, when the whole figure of a living Armenian king is shown in a modest apparatus. The portraits of Tigranes II, his son Artavazdes II, Tigranes IV and his sister queen Erato of Armenia show us only their crowned heads.

King Hetum has refused the royal crown on his accession to the throne, that's why he has no crown on this medal. The observer feels the modesty of the king, where an inscription beginning from the left side of the upper part of the medal reads: «INTERCEDE, MOTHER OF GOD...». Around the shutters, the parts which have no inscriptions are chiselled with grape leave ornaments.

We previously saw Virgin Mary's pillow (ill. 17) and chair (ill. 18), also the censer held by St. Stephen the protomartyr (ill. 19), who all have undeniable ethnographical value. We can also consider the identical swords held by St. Paul and Vartan Mamigonian as samples used in the kingdom of Cilician Armenia during the 13th and 14th centuries, their reconstruction (ill. 20) can give us an idea about the weapons of that time.

Between the two open shuttles, the space was, according to the inscription on the back, decorated with precious gems, but now we see only a crucifixion and some remnants of the initial arrangement. Time and human avariciousness have taken their toll.

The position of Christ is very tranquil on the cross and doesn't show the signs of suffering. The human skull under His feet is the symbol of Christ's victory over death.

The back of the reliquary is chiselled with a long inscription that we can consider as the history of Cilician Armenia during the tragic events of the century (ill. 21).

The whole inscription is the following:

In the year seven hundred of the Armenian Era, and forty more years, and two more years upon that; completes the date: I, Constantine a perplexed person, an unworthy servant of the Lord, have been elevated to the Holy See at Hromgla; the great seat of venerable head of the Armenian Church and the patriarchal throne of the Father of all Armenians and the Representative of Jesus, the successor of the order of St. Gregory the Illuminator of Armenia, and his successors the Sainly Catholici up to our day. They were my protectors, caring for me with paternal affection. Regarding this office, more importantly then my own merits was dignity of being entrusted as the occupant of this chair of overseer; With my staff of authority, by Divine providence and according to the course of events which transpired in the reign of the pious [King] Hetoum, who was learned in sacred matters.

I was elevated to an eminent Holy office overseeing the Skevra monastery I was ordained as overseer of this Great see and its diocese. Were it pleasing to God that the narrative of my story ended here. Alas! What great misfortune for the whole Armenian nation. A year ago Hromgla was taken, and the indigenous people of this land have been enslaved. The celestial churches have been trampled upon by infidels. And the holy relics have been desecrated by unchaste hands. And the holy theological manuscripts have been contemptuously scattered. The holy pontiffs and their deacons have been taken as slaves into Arab lands.

Alas, Alas, a thousand times alas for the great calamity which took us by surprise and overwhelmed me with pains when I thought about the holy relics among which I had been brought up since childhood. My thoughts always haunt me and I remain overwhelmed and in deep mourning. But having been appointed to Skevra I have been driven with a great desire to replace the relics in a restful place, hoping to obtain for myself a great good, and for the relief of my pain, which torments my thoughts.

Oh, the magnificent casing which contain the holy relics, I ordered it to be executed marvelously with pure and precious silver intertwined with flamboyant gold; decorated with wonderful ornaments with very elegant structure Intermingled with precious stones, Similar to the ephod of Aaron. So that the Holy remains gathered here may have a resing place. Like a reasonable monument for the revelation of the victory of the Saints. These holy relics that were placed here and which are above all material goods, Are a relief for the suffering, And a great good for human kind; They exorcise evil spirits, And call on the Angels to watch over us. And I, standing fast on this, gave the order to execute this modest sanctuary, As a pleasing offering to the Saints; And as a good deed attributed to me, And also for my parents, And my entire nation: For the glory of the Saviors redemption, In the temple of His Saints from Skevra.

May God preserve it for a long time in a solid unbreakable state: And keep Armenia in His paternal bosom! Now I would like to express, speaking in supplication, appealing to everyone, And begging them ardently: Y who see this Reliquary and approach the treasures concealed in it, Fervently Pray and make petitions for Hetoum, King of the

Armenian nation, to be crowned in Paradise in the company of Saints. And for the kindness that I have received from him let him be rewarded. Amen.

The reason of many linear irregularities is the thinness of the silver plates. This method was and is used to subdue the metal easily. The irregularities of the uncial letters' forms are due to the fact that the craftsman has begun to chisel before having done the linear engravings around the letters.

Although this reliquary is one of the best monuments of the Armenian silversmithing art of the Middle-Ages, the above mentioned reasons have prevented the monumentality that this great enterprise was supposed to have. The designer's great project has been alienated by the craftsman's haste.

Mr. Alexander Kakhovkine of the Hermitage museum, in his communication of 1978 in Yerevan, expresses the opinion that this reliquary was chiselled at least by four craftsmen, and that the uncial letters of the inscriptions are «heterogeneous».

I can't blame Mr. A. Kakhovkine for his inexperience in this matter, and I can affirm that being myself a chiseller, I could finish this reliquary from 3 to 4 months with the same quality. What concerns the «heterogeneousness» of the uncial letters of the inscriptions, they are explained in the previous lines.

I am convinced that if Mr. A. Kakhovkine had known better the intricacies of the Armenian history of the Middle-Ages, he would behave differently.

* * *

The manuscript N° 197 of the Matenadaran of Yerevan contains a miniature by the famous Toros Roslin (ill. 22). In that miniature are depicted: a bishop, two priests and two chorists. The bishop has a very low tiara on his head and one of the priests incenses a censor. The reconstruction of the tiara (ill. 23) and the censor (ill. 24) creates an intimacy and better understanding with the ecclesiastical items of the century.

A cross of the St. Echmiadzin museum from the 14th century (ill. 25), restored in 1665 in the city of Tarson (Tarsus), is a kind of reliquary whose central rectangle contains the relics (hand bones) of St. Garabed. It is decorated with corals, pearls, peridots, tiger-eyes and garnets.

This facts prove that the industry and use of precious and semi-precious gems has continued to exist from the 13th to 17th centuries and further. The inscription on the back of the reliquary of Skevra and the above mentioned cross prove it.